Research Review **ISSN : 2321- 4708**
The Refereed & Peer Review International Journal **Jan 2020, Year - 6 (81)**
www.researchreviewonline.com **Paper ID : RRJ000073**

ભારતમાં લગ્ન વ્યવસ્થા

શોધકર્તા
ડો. રામ સોંદરવા
વહીવટી મેનેજર, કચ્છ યુનિર્વસિટી, ભૂજ

પ્રાચીન સમયમાં એવી પ્રથા હતી કે વ્યકિત પોતે પોતાના જ વર્ણમાં લગ્ન કરી શકે. છતાં પણ વર્ણો વચ્ચે અનુલોમ લગ્ન માન્ય હતા. તેથી ઉપલા વર્ણના પુરૂષો નીચલા વર્ણની સ્ત્રીને પરણી શકતા. પરંતુ નીચલા વર્ણનો પુરૂષ ઉપલા વર્ણની સ્ત્રીને ન પરણી શકતો એટલે કે પ્રતિલોમ લગ્ન ન થઈ શકતા.

૨૧મી સદીના ઝડપી જમાનામાં માણસનું જીવન યંત્ર જેવુ બની ગયુ છે. માણસ યંત્રની માફક પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે. તેથી ઘણી બધી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. માણસ પોતાના બાળકને પણ અઠવાડિયામાં રજાના દિવસે માંડ મળી શકે છે અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછીના વિશ્વએ માણસનું જીવન છિન્ન–ભિન્ન કરી નાંખ્યુ છે. આવી સમસ્યાથી ઘેરાયેલો માનવી પોતાના ઘરની નૈસર્ગિક ઉષ્મા, ભાવ, પ્રેમ માટે સદાય તડપ્યા કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં માનવીના જીવનનું આધારબિંદુ માત્રને માત્ર એક જ અને તે એટલે પતિ–પત્ની છે. દામ્પત્ય જીવનમાં જયારે કૌટુંબિક કે સામાજીક તંગ–સ્નેહના સિંચન કે મધમધતું જીવન રાખવાને બદલે દામ્પત્ય જીવન પાંગળુ બને છે અને ઘણીવાર દામ્પત્ય જીવનમાં લુણો લાગીને જીવનને ખાલીપાની ગરતામાં ધકેલે છે. કેટલાક સમાજ સુધારકોએ લગ્ન અંગેની ક્રાંતિકારી વિચારધારા પનાવી તેમ છતાં જે આપણા વડીલો છે તે પોતે જ્ઞાતિ સમુદાયને જકડી રાખે છે અને જે લગ્ન અંગેના જે ફેરફાર છે તેને જકડી રાખે છે પરંતુ સમયને નમતુ જોખી આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન થતા હોવાથી પોતે પોતાના બાળકને સમયના સંજોગોને ઘ્યાનમાં રાખીને અપનાવે છે.

સમાજની રચના માટે જેમ આર્થિક અસમાનતા ન ચાલે તેમ સામાજીક ઉચનીચના ભેદભાવ પણ ન ચાલે. ભારત દેશ લોકશાહી દેશ છે. લોકશાહી તેમજ માનવીના ન્યાય, સમાજરચના માટે જ્ઞાતીવિહિન સમાજ અનિવાર્ય છે. આપણા દેશમાં જ્ઞાતિના બંધનો માત્ર લગ્ન પૂરતાં જ સીમીત નથી. પરંતુ ધર્મક્ષેત્રે, રાજકીય ક્ષેત્રે, આર્થિક ક્ષેત્રે ઘણા બધા બંધનો દોરેલા છે. પહેલાના જમાનામાં જ્ઞાતિના બંધનો ધર્મના બંધનો કરતા પણ વધુ મજબુત હતા.

ભારત દેશે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું આંધળુ અનુકરણ કર્યુ છે. ઘણા બધા ક્ષેત્રે વિકાસ સાધ્યો છે. છતાં પણ હજી લોકો સંપૂર્ણપણે રૂઢિઓમાંથી બહાર આવી શકયા નથી. આજે પણ લોકો જ્ઞાતિના લગ્ન અંગેના પ્રતિબંધોનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી આજે આંતરજ્ઞાતિય લગ્નનું પ્રમાણ ઘણુ ઓછુ છે.

લગ્નનો અર્થ :

લગ્ન એટલે શું ? સામાન્ય રીતે જોઈએ તો લગ્ન એ કુટુંબનું પ્રવેશદ્વાર છે. આ ઉપરાંત પણ લગ્ન એટલે પ્રભુતામાં પગલા પાડવા, લગ્ન એટલે બે આત્માઓનું મિલન આમ જુદી જુદી રીતે લોકોના રીતરિવાજ પ્રમાણે અલગ–અલગ સંબોધન કરે છે.

કેટલાક લોકો લગ્ન અંગેના વિશિષ્ટ પ્રતિભાવ આપતા જણાવે છે કે લગ્ન એટલે લોટરી, સોનાનું પિંજર, બરબાદી, સુખ સમૃધ્ધિના આધાર તરીકે ગણાવે છે. આમ, લગ્નની સર્વ સામાન્ય વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે.

– લગ્નની સર્વ સામાન્ય વ્યાખ્યા :

"સામાન્ય રીતે લગ્નમાં સ્ત્રી–પુરૂષ સમાજ માન્ય વિધિઓ દ્વારા સામાજીક દ્રષ્ટિએ પતિ–પત્નિ બનીને જાતિય સંબંધોનો અધિકાર ધરાવે છે અને સંતાન પ્રાપ્ત કરે છે."

વેસ્ટરમાર્ક વધુ સ્પષ્ટ રીતે લગ્નની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે

"લગ્ન એ એક અથવા વધારે પુરૂષોનો એક અથવા વધારે સ્ત્રીઓ સાથેનો દેહ સંબંધ છે. જે રિવાજ તથા કાયદા દ્વારા સ્વીકૃત હોય છે. આ સંબંધમાં લગ્ન કરનાર બંને પક્ષોના અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા સંતાનોના એકબીજાની તરફના હક્કો અને ફરજોનો સમાવેશ થાય છે."

આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન :

પ્રવર્તમાન સમયમાં ભારતમાં પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ ઘર કરી બેઠી છે. ત્યારે આવા લગ્નએ જોર પડકયું છે અને તેના કારણે કાનૂને પણ તેને માન્યતા આપી છે. 'સ્પેશ્યલ મેરેજ એકટ (૧૯૫૪)' તથા 'હિંદુ લગ્ન અસમર્થતતા નિવારણ કાનૂન' વગેરે કાયદાઓએ જીવનસાથીની પસંદગીનું ક્ષેત્ર વિશાળ બનાવે છે. તે આંતરજ્ઞાતિય અને આંતરધર્મીય લગ્નોને કાનૂની સમર્થન પુરૂ પાડે છે. આથી પરંપરાગત સ્વરૂપના જીવનસાથીની પસંદગી પરના નિયંત્રણો દુર થવા પામે છે. આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન પ્રત્યે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જાઈ રહ્યું છે એવુ કેટલાક સંશોધનો પરથી જણાઈ આવે છે.

આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન વધારવામાં પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ ફિલ્મો, સમાચારપત્રો, શિક્ષણ, પ્રચાર, વાહન વ્યવહાર, મોબાઈલ જેવા આધુનિક સંશોધનો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ખાસ કરીને ઈન્ટરનેટ જેવા માધ્યમથી આંતરજ્ઞાતિય નહી પણ આંતરપ્રાતિય લગ્નો થવા લાગ્યા છે.

૧૯૫૬માં ભારતીય સંસદે પસાર કરેલી કાનૂની અસરના કારણે લગ્ન અને વારસાના ક્ષેત્રમાં દૂરગામી અસરોવાળા અને ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો આવ્યા છે. પરંપરાગત જ્ઞાતિ પ્રથામાં નીચલા વર્ણના પુરૂષો ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રી સાથેના લગ્ન પ્રતિબંધિત હતા અને આવુ કૃત્ય ગંભીર અને ગેરકાયદેસર ગણવામાં આવતુ પરંતુ ઈ.સ. ૧૯૫૬ના કાનૂન મુજબ હિંદુઓની કોઈપણ જ્ઞાતિની વ્યકિતના બીજી કોઈપણ જ્ઞાતિની વ્યકિત સાથે લગ્ન કાયદેસર ગણવામાં આવતા.

ખાસ કરીને અશિક્ષિત કરતા શિક્ષિત વર્ગમાં તથા ગ્રામ્ય કરતા શહેરી વિસ્તારોમાં આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન વધી રહ્યા છે તે ખરેખર આનંદની વાત છે. હાલના સમયમાં આવા લગ્નોની સંખ્યા વધે તે ખુબ જ જરૂરી છે. આવા લગ્ન માટે યુવક અને યુવતિઓ પોતે ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરે છે તેથી આવા લગ્ન કરનાર દંપતિઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

સમાજનાં ઘણા ક્ષેત્રોમાં અન્યાય થઈ રહ્યો છે અને જે લોકોએ આવા પરિવર્તનો કર્યા છે તે લોકોના પરિવર્તનોને તથા જે આંતરજ્ઞાતિય લગ્નના કાયદા બનાવ્યા છે તે લોકોને યાદ કરી અને આમાં ભાગ લઈ અને સમાજમાં ક્રાંતિકારી પગલુ ભરવુ એ જ હિતાવહ છે.

લગ્ન માટેની ધાર્મિક વિધિઓ :

૧) પોંખવું :

સ્વાગત અને રક્ષણની વિધિ. રક્ષણના પ્રતિક તરીકે આટાના ચાર મુઠીયા ચાર દિશામાં ફેંકે છે તથા ચાર ડોકા ચાર દિશામાં ફેંકે છે. પોખણામાં આવેલા પાંચ આકાર પાંચ આદર્શ સૂચવે છે.

૨) ધૂસરી :
સંસાર રથની ઘૂસરી ઉપાડતી વખતે સમાન ગતિ હોય તો રથ ધ્યેય સુધી પહોંચી શકે.

૩) મુશળ :
સાંબેલુ ખાંડવાનું સાધન, ખંડાયા છતાં અત્યંત આખા રહેવાનું.

૪) ત્રાક :
ગૃહ ઉદ્યોગ કરવાનો.

૫) રવઈ :
માખણ કાઢવુ, સારગ્રાહી થવું.

૬) તીર :
એકાગ્રતા કેળવવી.

૭) સંપુટ :
બે કોડીયા જોડી દેવા, જેમાં મંગલ સૂચક પદાર્થો જેવા કે, પાણી, દહી, ફુલ, દુર્વા, સરસવ વગેરે હોય આ સંપુટ ફોડવા પાછળ વિજય પ્રસ્થાન સૂચન છે.

૮) હોમ (હવન) :
લગ્ન સમયે પવિત્ર અગ્નિ દેવતાને આહ્‌વાન આપી તેની સાક્ષીમાં લગ્ન કરવા.

૯) પાણીગ્રહણ :
પિતા પોતાની કન્યાનું દાન વરને કરે અને વર તે સ્વિકારી હસ્તમેળાપ કરે.

૧૦) સપ્તપદી :
પવિત્ર અગ્નિકુંડની આસપાસ વર અને કન્યા સાત પગલા સાથે ચાલે છે અને પતિ અને પત્ની તરીકે લગ્ન જીવનની ફરજોના પાલનથી બંધાય છે.

:: સંદર્ભસૂચિ ::

એ.જી.શાહ અને જે.કે. દવે, સંશોધન પધ્ધતિ
શ્રી જે. બી. ઠાકર, સામાજિક કાર્યની પધ્ધતિઓ
પ્રા. વિ. એમ.શાહ, ભારતની સામાજિક સંસ્થાઓ
પ્રા. એસ.પી. પટેલ, વૈયકિતક સમાયોજનનું મનોવિજ્ઞાન
શ્રી કે. એમ. કાપડીયા, ભારતમાં લગ્ન અને કુટુંબ
શ્રી હટન જે. એચ., ભારતમાં જ્ઞાતિ સંસ્થા